

Muhammet Maşuk Aktaş, *Metafiziğin Mantıksal Kökenleri: Nasîruddîn-i Tûsî'nin Nefsü'l-Emr Anlayışına Giriş*, İber Akademi Yayınları: İstanbul, 2024. 384 sayfa. ISBN 9786256055179.

*Sacide Demir**

Metafiziğin bilimler kümesinden elenmesini takiben yatay düzlemde yeniden şekillenen akademide disiplinler birbirinden keskin hatlarla ayrılmıştır. Söz konusu net ayrılığın neden olduğu parçalı çalışma usulü, yatay düzlemdeki çalışmaların artan temaslarıyla araştırmacıları interdisipliner çalışmalara sevk etmiştir. Bu sayede farklı bilimlerin sonuçları üst bir bakışla bütüncül bir şekilde yeniden okunma imkânı bulacaktır. Özellikle de söz konusu İslam düşüncesi çalışmaları olunca, disiplinler arası çalışma bir zaruret haline gelmiştir diyebiliriz. Zira İslam âlimlerinin hemen hepsi, tedricî bir tedrisattan geçerek İslam düşüncesinin her alanına hâkim olacak şekilde yetişmişler ve bu alanların çoğuna dair eser telif etmişlerdir. Durum böyle olunca klasik bir İslam âliminin bir disiplinindeki mezhebinin, kabullerinin, ilkelerinin ve öğretilerinin o âlimin başka bir disiplinindeki görüşlerini etkilemediğini söylemek tutarsızlık doğuracaktır. Bu bağlamda değerlendirmesini yaptığım *Metafiziğin Mantıksal Kökenleri: Nasîruddîn-i Tûsî'nin Nefsü'l-Emr Anlayışına Giriş* adlı eser ise interdisipliner bir çalışmanın nasıl olması gerektiğine dair harika bir örnek teşkil etmektedir. Bu eser, M. Maşuk Aktaş'ın 2021 yılında İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde Prof. Dr. Eşref Altaş danışmanlığında kaleme aldığı yüksek lisans tezinin genişletilmiş versiyonudur. Temelde bu çalışma “doğruluk nedir?” sorusunun İslam düşüncesindeki karşılığı olarak *nefsü'l-emr* meselesini klasik sonrası dönemin en önemli figürlerinden biri olan Nasîruddin Tûsî (ö. 672/1274) üzerinden ele almaktadır. Yazarın tezini yazarken hem takip ettiği hem de kaçındığı yöntemlere dair açıklamaları, çalışmanın önerme önerme inşa edilen sistematığı, yine mü-

* Doktor Adayı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü. İletişim: sacide.adas@isam.org.tr

ellifin kendi deyimiyle çalışmasının “tezli bir tez” oluşu ve Arapça-Türkçe-İngilizce dilleri arasında kavram tercümeleri hususundaki dikkati ve yeni kavram teklifleri ile eserin akademinin standartlarının üstünde emek mahsulü bir yüksek lisans çalışması olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Nitekim tezin 2022 yılında Kastamonu Üniversitesi Muhammed İhsan Oğuz İlahiyat Araştırma Ödülleri kapsamında teşvik ödülüne layık görülmesi de bundandır.

Eser epeyce tafsilatlı bir önsöz ve girişten sonra (çalışmanın ana kaynağı olan Tûsî'nin risalesi ile uyumlu olarak) üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Aktaş, konuyu neden Tûsî merkezli incelediğini, yöntemini ve kaynaklarını açıklayarak ayrıntılı bir literatür değerlendirmesi yapar ve *nefsü'l-emrin* Antik Yunan'dan Tûsî'ye uzanan serencamı hakkında bilgi verir. Eserde merkeze Tûsî alınmıştır çünkü Tûsî *nefsü'l-emre* dair ilk müstakil risalenin müellifidir. Dahası Aktaş'ın ifadesi ile Tûsî yalnızca İslam düşünce tarihi içerisinde değil; felsefe tarihinde de doğruluk meselesine dair müstakil eser kaleme alan ilk kişidir. Ayrıca Tûsî, *nefsü'l-emrle* alakalı olarak doğruluk problemini Faal akıl ile ilişkilendiren *Akl-ı Küll* teorisini ortaya çıkaran isimdir. Bunlara ek olarak Tûsî “doğruluk nedir?” sorusuna cevap veren düşünürlerle hesaplaşmış, hatalı bulduğu fikirlerin gerekçeleri üzerine düşünmüş ve onların görüşlerine yer vererek eleştirmiştir. Böylece tartışmanın tarihsel sürecinde Tûsî'nin bulunduğu konumu tespit de kolaylaşmıştır.

Aktaş ele aldığı *nefsü'l-emr* tartışmasının kuramsal tarihçesine yer verse de kitap tarihsel bir betimlemenin çok ötesinde bir hüviyete sahiptir. Yazar eserinin girişinde hem konunun tarihsel seyrine hem de Tûsî'nin entelektüel ilişkiler ağına yer vereceğini ifade etse de bu iki yöntemin Tûsî'nin kuramsal düşüncesini salt edilgin bir noktada değerlendirme tehlikesi barındırdığı için eserin ana metodolojisi olmayacağını ifade eder. Başka bir deyişle, tarihsel anlatı ve entelektüel ilişkilere yalnızca Tûsî'nin görüşlerini açıklamaya yardımcı olduğu ölçüde yer verir. Aktaş “doğruluk nedir?” sorusunu tarihsel olarak Platon'dan Tûsî'ye doğru getirirken Tûsî'nin teorik düşüncesinden beslendiği ve/ya kendisini karşısında konumlandığı İbn Sînâ (v. 428/1037), Fahreddin Râzî (v. 606/1210), Ebherî (v. 663/1265 [?]) ve Hillî (v. 726/1325) gibi isimleri içeren entelektüel ilişkiler ağına da konuyu açıklayacak şekilde değinmiştir. Ancak tarihsel anlatıya ve entelektüel ilişkiler ağına gereğinden fazla yapılacak vurguların Tûsî'nin görüşlerini ikincilleştirmesi tehlikesinin farkında olan Aktaş, merkeze bu iki metodu almadan mevzuyu incelediğini hassaten belirtme ihtiyacı duymuştur. Kanaatimce çalışmaya dair en sıra dışı husus ise eserin sistematığıdır. Bu çalışmada Tûsî'nin “doğruluk nedir?” sorusuna verdiği cevabın kuramsal çerçevesi mantıksal bir dizge içinde

aşama aşama örülmüştür. Aktaş, Tûsî'nin görüşlerini üzerine inşa ettiğini düşündüğü 67 önermeyi tek tek numaralandırmıştır. Ardından gerekli görüldüğünde ispat aşamasında numaralarıyla önermelere atıf yapmıştır. Böylece bu önermeleri kullanarak bu önermeleri Tûsî'nin gözüyle ispat etmeye çalışmıştır. Bu yöntem okuyucu açısından meselenin takibini kolaylaştırırken yazarın zihninin berraklığını yansıtmaya açısından önemlidir. Söz konusu 67 önerme kitabın sonuna ek olarak listelenmiş, böylece ihtiyaç duyulduğunda hızlıca hatırlanmasına olanak sağlanmıştır.

Doğruluk kuramlarına ve *nefsü'l-emre* dair kendinden önceki araştırmaları sıralayan Aktaş, bu çalışmaların kendi araştırmasına ne şekilde katkı sağladığını, hangi hususlarda kendi araştırmasından ayrıldığını ve kendisinin bu çalışmalarda katılmadığı hususları okuyucu ile paylaşmıştır. Kitabın bu bölümü yalnızca akademideki *nefsü'l-emr* çalışmalarını özetlemekle kalmamış aynı zamanda bu eserin orijinal yönünün ne olacağını da okuyucuya göstermiştir. İkincil literatürü bu şekilde inceleyen Aktaş, tezini yazdığı 2021 yılından kitap olarak neşrettiği 2024 yılına kadar yeni yayımlanan bazı çalışmalarını da değerlendirmesine ekleyerek listesini güncellemiştir. Bu tarz bir literatür değerlendirmesi çalışmanın günceli takip ettiğini göstermektedir. Bu titizlik ise akademik bir araştırmada bulunması gereken “alana yeni ve özgün katkı”nın nasıl olması gerektiği hususunda da ilahiyat araştırmalarına örnek olmaktadır.

Aktaş, *nefsü'l-emr* konusunun tarihçesine yer verdiği bölümde iki farklı tarihsel anlatıya değinmiştir. Birinci anlatıda “doğruluk nedir?” sorusuna verilen teorik cevapların tarihini kuşatmıştır. Buna göre doğruluk probleminin Platon'un diyaloglarına kadar geriye uzandığını dile getirmiş, sonrasında Aristoteles'in *Metafizik*'teki bir pasajına değinerek bunun üzerine inşa edilen Antik gelenekte, özellikle şârihler ve Neo-Platoncular döneminde, varlık yalnızca dışta bulunduğu için dışta bulunmanın doğru; bulunmayanın ise yanlış olduğu şeklindeki bir formülün yaygınlık kazandığını belirtmiştir.

Aktaş'ın satır aralarına yerleştirdiği haliyle, “doğruluk nedir?” sorusuna verilen teorik cevapların tarihi üç temel dönemde şekillenmiştir: i) Platon'un diyalogları, Aristoteles'in eserleri ve şârihlerin ilgili yerleri açıkladıkları dönem. Bu dönemde “doğruluk nedir?” sorusuna hacimli ansiklopedik eserlerin bazı pasajlarında kısaca yer verilip geçilmiştir. ii) İbn Sînâ ve Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî (v. 547/1152 [?]) gibi düşünürlerin kuramsal cevapları. Bu dönemde doğruluğun neliği tartışması kitapların kısa pasajlarında atıf gören hüviyetinden sıyrılarak *Şifâ* ve *Mu'teber* gibi hacimli eserlerin içinde müstakil bir başlık altında bölüm olarak ele alınmıştır. iii) Tûsî'nin

müstakil eser telif ettiği dönem. Aktaş'a göre bu dönemle birlikte doğruluk tartışmaları ilk defa hakkında müstakil felsefi eserlerin yazıldığı ve bağımsız teorilerin ortaya çıktığı tamamen yeni bir dönemdir.

Yazarın ikinci tarihsel anlatısı ise *nefsü'l-emr* kavramının tarihiyle alakalıdır. Doğruluk probleminin bir cevabı olarak ileri sürülen *nefsü'l-emr* kavramının tarihi, farklı formlarda ve bağlamlarda İslam düşüncesi içerisinde İshak b. Huneyn'e (v. 298/910) kadar takip edilmiştir. Sonrasında Fârâbî (v. 339/950), Kâdî Abulcebbâr (v. 415/1025), İbn Sînâ, Zemahşerî (v. 538/1144), Sehlân es-Sâvî (v. 540/1145 [?]), Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî ve Fahreddin Râzî gibi düşünürlerin eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Aktaş, bununla beraber "doğruluk nedir?" sorusu söz konusu olduğunda *nefsü'l-emr* dışında farklı kullanımların ve yine farklı teorilerin de gündeme geldiğini belirtmiştir. Buna göre mütekaddim dönem kelimcilerinin dört farklı doğruluk kriteri ortaya attıklarını tespit etmiştir: i) vâkıya mutâbakat, ii) Nazzâm'ın (v. 231/845) önermenin doğruluğunu önermeyi kuran kişinin itikadına mutâbık olmasına bağladığı teori, iii) Câhız'ın (v. 255/869) bu itikada ek olarak vâkıya mutâbakatı da öne sürmesi, iv) *ma'dûmun şey'iyetini* kabul eden Mu'tezile kelimcilerinin doğruluk ölçütü olarak hârice mutâbakatı şart koşması. Aktaş burada Mu'tezilenin *ma'dûm* hakkındaki görüşlerinin doğruluk teorisiyle olan uzantısını tespit ederek Mu'tezile mezhebinde epistemoloji-ontoloji ilişkisine dair orijinal ve tutarlı bir yorum geliştirmiştir.

Aktaş'ın kitabın henüz girişinden itibaren kavram tercihlerine dair açıklamaları bize kendisinin akademik dikkati hakkında ipuçları vermektedir. Zira yazar, Hasan Spiker'dan da aldığı destekle İngilizce literatürde sıklıkla karşımıza çıkan *correspondence* kuramının klasik gelenekteki *mutâbakat* teorilerini karşılamadığını savunur. Aktaş'a göre bunun nedeni ise *correspondence* kavramının dış varlığı kapsarken mutâbakatın ve mutâbakatı aranan vâkıyanın hâriçten fazlasını içermesidir. Yine yazar, yaygınlıkla *hamliye*/yüklemli önermenin karşılığı olarak kullanılan kategorik önermenin' ilerleyen bölümlerde aslında *hâricîye* önermelerin karşılığı olduğunu ortaya koymuştur. Aktaş'ın tespitlerine göre modal önermeleri sadece zaman kavramı üzerinden açıklayan *Organon* şârihleri, önermede hakkında hüküm verilen nesnele-

1 Bu literatüre hâkim bir görüş olmakla beraber sadece örnek kabilinden şu çalışmalara bakılabilir: Aytekin Özel, *Tasdik Mantığı: Önergeler ve Mantıkî (Dedüktif) Kıyaslar Geleneksel Mantığa Giriş -II*, (Bursa: Emin Yayınları, 2020), 17; Muharrem Özkaya, "Klasik Mantıkta Önergeler ve Halidî'nin Önerme Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/27 (2013/1): 79.

rin geçmişte, şimdi yahut gelecek zamanın herhangi bir kesitinde tahakkuk etmesi gerektiğini savunduklarından, önermenin mevzûsunun zamanın bir tür kabı olan dış dünyada bir kategorinin altına düşmesini bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Yine Aktaş'ın tespitlerine göre mantığı içerikten arındıran Tûsî düşüncesinde önermeler, kategorilerin tasavvur edilmesine dayanmayan *hakikiyye* şeklinde kurulduğundan İslam mantık geleneğindeki *mahsûra* önermeleri doğrudan kategorik önerme şeklinde tercüme etmek hem İslam mantık geleneğindeki yeni teorik tartışmaların uzantıların ve imkânlarını örtmekte hem de düşünce tarihçiliğini Batı felsefesinin genel kalıplarına mahkum etmektedir. Bu iki hata, Aktaş'ın kitabın girişinden sonuna kadar eleştirdiği yaygın bir akademik tutumdur.

Çalışmanın birinci bölümü yüklemli önermeleri ele almaktadır. Bölüme önermenin *müşahhasa*, *mahsûra* ve *tabîyye* ayrımını açıklayarak başlayan müellif, sonra *mahsûra* önermelerde *zât-unvân-vasıf* ayrımını ve *'akdü'l-vaz'*-*'akdü'l-haml* ayrımını izah eder. Aktaş burada alana önemli bir katkı olarak önermelerde *"çift katmanlı yükleme"* kavramını ileri sürer. İslam mantıkçılarının önerme anlayışının temel unsuru olan *'akdü'l-vaz'*-*'akdü'l-haml* ayrımı bu eserden önce yalnızca Necmi Derin tarafından ele alınmıştı. Aktaş, Derin'in bu konuya dair bazı görüşlerini de eleştirerek mevzûyu derinlemesine inceler. Bu ayrım *müveccehât*/modalite konusunun temel taşı olmanın yanı sıra Batı felsefesinin erken modern dönemine yön veren analitik-sentetik önermeler tartışmasını da İslam geleneği açısından anlamsızlaştırabilecek bir hususiyete sahiptir. Aktaş'ın tespitlerine göre analitik-sentetik önermeler *hâricî*/kategorik önermelerin kısımları olduğundan *hâricî* önermeleri eleştirip *mahsûra* önermeleri *hakikiyye* şeklinde anlayan İslam filozofları için erken modern felsefenin bazı iç tartışmaları anlamlı değildir. Yazar çeşitli başlıklarda bu hususu ustalıkla işlemiştir. Bu cihetiyle eserin bu bölümü mantıkta önermeler bahsini çalışacak talebeler için bir ders kitabı işlevi görebilecek niteliktedir.

Bölümün esas konusunu ise yüklemli önermelerin *hâriciyye* olarak mı *zihniyye* olarak mı yoksa *hakikiyye* olarak mı anlaşılması gerektiği üzerine Ebherî-Tûsî tartışması oluşturmaktadır. Burada yazar, Tûsî ve Ebherî'nin *hakikiyye* önermenin anlamına dair tartışmasını, görüşlerini savunurken hangi ilkeleri korumaya çalıştıklarını da göstererek sistematik olarak ele alır. Bu bölümde Aktaş, alana özgün bir katkı olarak Tûsî'nin eserinde isim vermeksizin eleştirdiği yüklemli önermelerin *hâriciyye* şeklinde anlaşılması gerektiği görüşünün antik dönemde İskender Afrodisî'ye ait olduğunu tespit etmiştir. Bu tespitiyle Aktaş antik dönem mantıkçılarının modalite, kategoriler

ve önermenin kurulumu gibi farklı konulardaki görüşlerinin bir örüntü halinde nasıl doğruluk kuramına etki ettiğini göstermeye çalışmıştır.

Kitabın ikinci bölümü teze ve kitaba adını veren mantık-metafizik ilişkisinin açıklandığı bölümdür. Burada yazar genel varlık tasavvuru, varlığın müsterekliği ve varlık-mahiyet ayrımı gibi konuları inceleyerek Tûsî'nin varlık ve mahiyetin birbirinden ayrı olduğunu temellendirmek için *zât-unvân-vasf* ayrımından hareketle ileri sürdüğü yedi delilini serdetmiştir. Burada Tûsî'nin *hakikiyye* önerme kurabiliyor olmamızdan hareketle varlığın hâriç ve zihin gibi iki kısmı olduğunu ispatladığı, *Tecrîd* şârihlerinin ise yüklemli önermeler söz konusu olduğunda Tûsî'nin görüşünü kabul etmemelerinden ötürü bu kısmı salt zihnî varlığın ispatı bağlamında ele aldıkları gösterilmiştir. Yazar bu noktada ilk bölümdeki tartışmaları referans alarak konuyu kendi üst anlatısı ile ele almıştır. Ayrıca burada Tûsî'nin yüklemli önermelerin konusunun var olması gerektiğine dair görüşünden hareketle varlık taksimini, zihnî varlıktan kastının ne olduğunu, yine konunun ve yüklem var olmasının ne demek olduğunu açıklamıştır. Tüm bu tartışmaları mantığın metafiziğe nasıl temel teşkil ettiğini gösterecek şekilde ele almıştır. Aktaş'ın en orijinal ve belki de en çok tartışılıp eleştirilmesi gereken fikirleri de bu bölümde toplanmıştır. Aktaş genel akademik kaniya aykırı olarak metafizikteki mahiyet teorisinin mantığı şekillendirmediğini; tam tersine mantıktaki *hakikiyye* önermeler tartışmasının mantığı içeriksizleştirerek metafizik için köken ve kaynak teşkil ettiğini savunur. Şayet Aktaş bu iddialarını akademik camiaya kabul ettirebilirse bu eseriyle sadece İslam felsefesi çalışmalarında değil; genel felsefe tarihi açısından da çığır açıcı bir fikre öncülük etmeye aday gibi görünmektedir.

İlk iki bölümü inşa ettikten sonra yazar, üçüncü bölümde Tûsî'nin "doğruluk nedir?" sorusuna verdiği cevabı incelemiştir. Tûsî'yi bu soruyu sormaya çelişmezlik ilkesinin sevk ettiğini belirten Aktaş, *nefsü'l-emrin* ne olduğuna dair Tûsî ve şârihler arasındaki fikir ayrılıklarını ortaya koymuştur. Aktaş, Tûsî okumalarında ciddi kafa karışıklığına neden olan, yer yer tutarsızlık gibi görünen pasajların doğru anlaşılması için önemli bir tespitte bulunmuş ve Tûsî'ye göre önermelerin delâleti ile mutâbakatının birbirinden farklı olduğunu ileri sürmüştür. Tûsî'nin eserlerini çapraz bir okumaya tabi tutan yazar Tûsî'yi tutarlı bir şekilde anlamayı mümkün kılan bir okuma teklif etmektedir. Aktaş, Tûsî'nin doğruluk kriterlerini yedi adımda inceleyerek nihayetinde *Akl-i Küll* teorisine, yani Faal Akıl/ların tüm var olanların suretlerinin deposu olduğu görüşüne varır.

Eserde tartışmalar ve âlimlerin görüşleri öyle ustalıkla ele alınmıştır ki okurken birincil kaynaklarda da mevzunun bu açıklıkla ele alındığı zehâbına kapılmak işten bile değildir. Ancak birincil kaynaklara gidildiğinde yazarın ne büyük zihin işçiliği ve ilişki haritası çıkardığı anlaşılmaktadır. Nitekim müellif de sonuç bölümünde kitabındaki bölümleri ve işlevlerini özetledikten sonra çalışmasını diğer birçok araştırmadan farklı kılan hususun bu zihin işçiliğinin ürünü olan üslubu ve yöntemi olduğunu belirtmiştir.

Hem bir tez hem de bir kitap olarak böyle bir çalışmanın varlığı ülkemizdeki akademik çalışmalar açısından kesinlikle ümit yeşerticidir.